

यशोधनानां हि यशो गरीयः

कृषिप्रधानाय भारतदेशाय गोः महत्त्वं सुविदितम् एव । इदम् एव कारणम् अस्ति यत् भारतीयसाहित्ये संस्कृत्यां च सर्वत्र गोः महत्त्वं प्रतिपादितं वर्तते । प्राचीनकाले राजानः गवां रक्षणार्थम् आत्मनः प्राणोत्सर्गम् अपि कर्तुं तत्पराः भवन्ति स्म । महाकविकालिदासेन एतस्य उदाहरणं महाकाव्ये रघुवंशे सम्यक् प्रतिपादितम् ।

अयोध्यायाः महाराजः दिलीपः गुरोः वसिष्ठस्य आदेशेन आश्रमे एव स्थित्वा 'नन्दिनी' नाम्नाः धेन्वाः सेवाम् अकरोत् । तस्याः रक्षणार्थम् आत्मनः प्राणान् अपि त्यक्तुम् उद्यतः जातः । सा एव घटना अत्र नाटकरूपेण प्रस्तुतीकृता वर्तते । पठामस्तावत् एकाङ्किनाटकम् - यशोधनानां हि यशो गरीयः ।

स्थानम् = घनं वनम्
समयः = मध्याह्नवेला

(नन्दिनीम् अनुगच्छन् दिलीपः प्रविशति ।)

दिलीपः (आत्मगतम्) अहो प्रकृत्याः सौन्दर्यं विलक्षणम् । एषा कलकलनिनादिनी भागीरथी द्रुतवेगेन प्रवहति । पुरतः हिमाच्छन्नः गिरिराजः । कुसुमैः समृद्धाः तरवः पक्षिणां कलरवैः चित्तं हरन्ति । (नेपथ्ये सिंहगर्जना भवति ।)

अये, सिंहः प्राप्तः । (आशङ्कां नाटयन्)

अत्र नन्दिनी न दृश्यते । कुत्र नु गता भवेत् ? पश्यामि एनाम् । (त्वरितं परिक्रम्य) हा धिक् सिंहेन आक्रान्ता नन्दिनी क्रन्दति । रक्षामि एनाम् । (धनुः उद्यम्य) (आकाशभाषितम्) तिष्ठ रे तिष्ठ दुरात्मन् । आर्तानां परित्राणम् इक्ष्वाकूणां कुलव्रतम् । त्वां दण्डयितुम् एषः दिलीपः समुपस्थितः ।

किं वदसि ? मया रुचिकरं भोजनं प्राप्तम् इति । नैव, नैव । त्वां हत्वा गां रक्षामि । (निषङ्गात् शरं निष्कासयितुम् इच्छति ।) (आत्मगतम्) अये ! किमिदं जातम् ? मम हस्तः शरे सक्तः जातः । हा ! बलं प्रयुज्य अपि हस्तं मोचयितुं न प्रभवामि । अधुना किं करोमि ? कथम् एनां रक्षामि ?

सिंहः (मनुष्यवाचा) हा हा हा, मां हन्तुम् इच्छसि ? पश्य, तव शक्तिः मया प्रतिरुद्धा । वायुवेगः पादपान् उन्मूलयितुं शक्नोति, न तु पर्वतान् । जानासि किं, कोऽहम् ?

दिलीपः कथं न जानामि । त्वं दुष्टः आततायी च ।

सिंहः राजन् ! श्रूयतां तावत् । भगवता शङ्करेण एतस्य वनस्य रक्षार्थं नियुक्तः किङ्करोऽस्मि । मम नाम कुम्भोदरः । अद्य सौभाग्यात् मम व्रतस्य पारणायै एषा धेनुः स्वयम् उपस्थिता ।

दिलीपः हे मृगराज ! भगवान् शिवः ममापि आराधनीयः देवः किन्तु भवान् एतां हन्तुं न अर्हति । एषा मम गुरोः वसिष्ठस्य होमधेनुः । संसारे मनसाऽपि कश्चित् अस्याः अनिष्टं कर्तुं न शक्नोति । भवता तु रुद्रौजसा अस्यां प्रहारः कृतः ।

सिंहः किं तेन । यदि अस्याः विनाशेन गुरुः क्रुद्धः भवति, तर्हि अन्याः कोटिशः गाः प्रदाय तं तोषयितुम् अर्हति भवान् ।

दिलीपः नैतत् शक्यम् ! त्वं मम शरीरेण क्षुधां शमय गां च परिमुञ्च ।

सिंहः किमेवम् । एकस्याः धेनोः कृते प्राणान् अपि दातुम् उद्यतोऽसि ! शृणु राजन् !

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्

नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोः बहु हातुमिच्छन्

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

दिलीपः अहं मूढो वा बुधो वा- एतत् परिहाय धेनुं मुञ्चतु भवान् ।

सिंहः राजन् ! त्वां न हन्तुम् इच्छामि । त्वं तु अहिंस्यः ।

दिलीपः किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं,

यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां ,

पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥

सिंहः तथास्तु ! अद्याहं तव देहेन क्षुधां शमयामि, गां च मुञ्चामि ।

दिलीपः अनुगृहीतः अस्मि ! आत्मकृत्यं सम्पादय ।

(नृपः दिलीपः भूमौ अधोमुखः तिष्ठति, सहसा आकाशात् तस्मिन् पुष्पवृष्टिः भवति ।)

नन्दिनी वत्स ! उत्तिष्ठ, प्रसन्नाऽस्मि ते !

दिलीपः (उत्थाय) मातः ! क्वासौ सिंहः ? सः न दृश्यते ।

नन्दिनी (सस्नेहम्) पुत्र ! सः तु मायासिंहः आसीत्, तव भक्तिं परीक्षितुं मयैव प्रकटीकृतः । नूनं तव भक्तिः अपूर्वा । त्वं सफलकामः भूत्वा चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि ।

दिलीपः अनुगृहीतः अस्मि ! भवत्याः आशीर्वचनेन लब्धं मया सर्वम् ।

(उभौ आश्रमं प्रति परिक्रामतः)

पटाक्षेपः

अनुप्रयोगः

1. अधोलिखितानां पदानां शुद्धम् उच्चारणं कुरुत -

क. प्रकृत्याः	ख. हिमाच्छन्नः
ग. कुलव्रतम्	घ. निष्कासयितुम्
ङ. कोऽहम्	च. रुद्रौजसा
छ. किमप्यहिंस्यस्तव	ज. पिण्डेष्वनास्था

2. प्रसङ्गानुसारं तं तं भावं प्रदर्शयन्तः अभिनयं कुरुत -

- क. (आकाशभाषितम्) तिष्ठ रे तिष्ठ दुरात्मन् । आर्तानां परित्राणाय इक्ष्वाकूनां कुलव्रतम् । त्वां दण्डयितुम् एषः दिलीपः समुपस्थितः ।
- ख. सिंहः- (मनुष्यवाचा) हा हा हा, मां हन्तुम् इच्छसि । पश्य, मया तव शक्तिः प्रतिरुद्धा । जानासि किं, कोऽहम् ?
- ग. अहं मूढो वा बुधो वा-एतत् परिहाय धेनुं मुञ्चतु भवान्, इमां रक्षितुं देहार्पणाय तत्परोऽहम् ।
- घ. तथास्तु ! अद्याहं तव देहेन क्षुधां शमयामि गां च मुञ्चामि ।
- ङ. (सस्नेहम्) पुत्र ! नूनं तव भक्तिः अपूर्वा । त्वं सफलकामः भूत्वा चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि ।

3. अधः समस्तपदानां विग्रहाः दत्ताः । पाठात् विचित्य विग्रहस्य समक्षं समुचितं समस्तपदं लिखत -

विग्रहः	समस्तपदम्
क. हिमेन आच्छन्नः	
ख. गिरीणां राजा	
ग. विचारे मूढः	
घ. द्रुतः वेगः तेन	

ड	अधः मुखं यस्य सः	
च.	स्नेहेन सह	
छ.	सफलाः कामाः यस्य सः	

4. अधोलिखितानां समानार्थकानि पदानि पाठात् चित्वा लिखत -

पदानि	समानार्थकानि पदानि
क. गङ्गा	
ख. अग्रे	
ग. हिमालयः	
घ. पुष्पैः	
ङ. महीरुहाः	
च. केसरी	
छ. खगानाम्	
ज. पृथिव्याम्	

5. निर्देशानुसारं शुद्धं क्रियारूपं लिखत -

- (क) राजन् ! त्वं कथं मां । (हन्, लृट्)
- (ख) अहं धेनुं । (मुच्, लट्)
- (ग) वत्स ! प्रसन्ना अस्मि ते । । (उत् + स्था, लोट्)
- (घ) एकस्याः धेनोः कृते प्राणान् अपि दातुम् उद्यतः । (अस्, लट्)
- (ङ) अहं तव देहेन क्षुधां । (शम् + णिच्, लट्)

6. समुचितैः क्तान्तविशेषणपदैः रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम् -

- (क) पुरतः गिरिराजः ।
- (ख) सिंहेन नन्दिनी क्रन्दति ।

- (ग) मम हस्तः शरे जातः ।
 (घ) अस्याः विनाशेन गुरुः भवति ।
 (ङ) एतस्य वनस्य रक्षार्थं अहं शङ्करस्य किङ्करोऽस्मि ।

7. अधः कानिचित् कथनानि चारित्रिकमूल्ययुक्तानि । मञ्जूषायाः तं तं भावं विचित्य कथनानां समक्षं लिखत -

भावः

- क. त्वां दण्डयितुम् एषः दिलीपः समुपस्थितः । (.....)
 ख. अत्र नन्दिनी न दृश्यते । कुत्र नु गता भवेत् । (.....)
 ग. अल्पस्य हेतोः बहु हातुम् इच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् । (.....)
 घ. यशः शरीरे भव मे दयालुः । (.....)
 ङ. वत्स ! उत्तिष्ठ ! प्रसन्नास्मि ते । (.....)
 च. त्वं सफलकामः भूत्वा चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि । (.....)
 छ. भवत्याः आशीर्वचनेन लब्धं मया सर्वम् । (.....)
 ज. अग्रे स्थितम् अपि अपराधिनं दण्डयितुं न शक्नोमि । (.....)

मञ्जूषा

आशीर्वादः, दीनता, उत्साहः, स्नेहः,
 निवेदनम्, कृतज्ञता, भर्त्सना, आशङ्का ।

8. अधोलिखितं कथनं कः/का कं/कां प्रति कथयति ?

	कः/का	कं/कां प्रति
क. कथं न जानामि त्वं दुष्टः आततायी च ।		
ख. अस्याः विनाशेन कुपिताय गुरवे कोटिशः गाः दत्त्वा तं प्रसादयतु ।		
ग. क्वासौ सिंहः ? सः न दृश्यते ।		
घ. सः तु मायासिंहः आसीत् ।		
ङ. एषा कलकलनिनादिनी भागीरथी द्रुतवेगेन प्रवहति ।		

9. अधः दत्तासु सूक्तिषु ताः चिनुत याः पाठे न सन्ति -

- क. अल्पस्य हेतोः बहु हातुम् इच्छसि ।
- ख. यशः शरीरे भव मे दयालुः ।
- ग. उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।
- घ. क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
- ङ. एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम् ।
- च. वायुवेगः पादपानाम् उन्मूलने समर्थः भवति न तु पर्वतानाम् ।
- छ. प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ।
- ज. क्षमा-शस्त्रं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ?

10. अन्वयं पूरयत -

- क. एकातपत्रं प्रभुत्वं नवं वयः । इदं कान्तं च । अल्पस्य हेतोः हातुम् इच्छन् त्वं मे विचारमूढः ।
- ख. अहं चेत् तव किम् अपि मे दयालुः भव । मद्विधानां भौतिकेषु पिण्डेषु अनास्था (भवति) ।

11. घटनाक्रमानुसारं कथां पुनः लिखत -

- क. सः मायासिंहः धेन्वा एव प्रकटीकृतः आसीत् ।
- ख. दिलीपः धनुः उत्थाय बाणेन सिंहं हन्तुम् इच्छति ।
- ग. दिलीपः वने प्रकृत्याः सौन्दर्यं पश्यति ।
- घ. विवशतां गतः राजा स्वशरीरं दत्त्वा गां रक्षितुम् इच्छति ।
- ङ. राज्ञा सिंहगर्जना श्रूयते ।
- च. दिलीपस्य भक्तिं दृष्ट्वा नन्दिनी प्रसीदति तस्मै च पुत्रप्राप्त्यै आशीर्वादं यच्छति ।
- छ. नृपः सिंहेन आक्रान्तां धेनुम् अवलोकयति ।
- ज. दिलीपस्य हस्तः शरे सक्तः जायते ।

पाठ-विकासः

अस्य नाट्यांशस्य कथावस्तु रघुवंशात् संगृहीतम् । रघुवंशः महाकवेः कालिदासस्य श्रेष्ठतमा रचना । राजा दिलीपः तस्य पत्नी सुदक्षिणा च सन्ततेः अभावात् दुःखिनौ भूत्वा ऋषेः वसिष्ठस्य आश्रमं गतवन्तौ । मुनिः उक्तवान् राजन् ! त्वम् अत्र वने स्थित्वा कामधेनोः सुतायाः नन्दिन्याः सेवां कुरु । सेवया प्रसन्ना सा तव मनोरथं पूरयिष्यति इति । राजा दिलीपः सपत्नीकः धेनोः सेवां करोति, तस्याः कृते प्राणान् अपि त्यक्तुं तत्परः भवति । सर्वेषां प्राणिनां कृते आदर्शः सम्मानभावः सेवाभावः च अत्र प्रदर्शितः । कालिदासस्य सम्पूर्णं साहित्यं प्रकृतिप्रेमपरिपूर्णं, प्रेरणाप्रदं, शिक्षाप्रदम् च ।

अनेन महाकविना 'कुमारसम्भवम्' 'रघुवंशम्', इति द्वे महाकाव्ये, ऋतुसंहारः मेघदूतम् च इति द्वे गीतिकाव्ये, 'मालविकाग्निमित्रम्', 'विक्रमोर्वशीयम्', अभिज्ञानशाकुन्तलम् च इति त्रीणि नाटकानि रचितानि । 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' तु विश्वप्रसिद्धम् अस्ति ।

अस्य महाकवेः सम्पूर्णसाहित्यस्य आधारः आध्यात्मिकता अस्ति । सर्वत्र प्रकृतिवर्णनम् अत्यद्भुतं मनोहारि च । 'उपमा' पाठकस्य मनः मोहयति । भ्रातृत्वम् अत्र आदर्शः, सेवा च परमं लक्ष्यम् ।

- ◆ आत्मगतम्
- ◆ आकाशभाषितम्